
Fakamatala Fakata'u 2013 - 2014

'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Talamu'aki

Koe lipooti ko 'eni 'oku ne kapui 'a e mahina 'e 18, mei Siulai 1, 2013 ki Tisema 31, 2014. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he liliu 'a e vaha'a taimi 'oku fakahoko ai 'a e fakamatala fakata'u mei he'ene muimui ki he ta'u fakapa'anga 'o muimui ki he ta'u fakaemahina – Sanuali ki Tisema.

'I hono fokotu'u 'o e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, ko hono faka'ilonga'i ia kuo hoko mai 'a e founa fo'ou ki hono tokangaekina 'o e ngaahi palopolema 'oku ne uesia 'a e kakai 'i he'enu fengaue'aki mo e Pule'anga. Neongo ne 'osi 'a e ta'u 'e 13 'a 'etau tatali ke tu'utu'uni mai 'a e Pule'anga ke fakahoko ai hano fokotu'u 'o ha ngaahi fa'unga pule lelei ma'a Tonga.

'E kei hoko atu pe 'a 'etau ngaue'aki 'a e ngaahi founa maheni hange ko e fakamaau'anga mo e kau fakafongfa falealea, ka 'oku 'omai 'e he fa'unga tali launga mo fakatotolo 'a e Komisiona ki he Va mo e Kakai ha matapa fo'ou, pea mo ha ngaahi founa fo'ou. 'Oku faingofua pea 'ikai ha totongi ke fakahu mai ha'o launga. 'Oku lava 'a e 'ofisi ke vakai'i 'a e meimei me'a kotoa pe 'oku hoko 'i he meimei kotoa 'o e Pule'anga. 'Oku ma'u 'e he 'ofisi 'a e mafai fakalao ki he fakatotolo 'o hange ko ia 'oku fakamafai'i 'aki 'a e ngaahi fakamaau'anga 'eke'eke faka-Tu'i (royal commission), pea 'e ngaue'aki 'a e ngaahi mafai ko ia 'o kapau 'e fiema'u. Ko e ki'i 'ofisi si'isi'i 'eni ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki ha ngaahi fakalakalaka leleiange 'i he kaha'u, 'i hano fatu ha va fengaue'aki lelei mo e kakai, kae'uma'aa 'a e ngaahi va'a ngaue 'a e Pule'anga. Ko e me'a mahu'ingataha ke ma'u pea malu 'a e tau'ataina fakalao 'a e 'ofisi.

'Oku mata-ua 'a e tokateline pe 'elito 'o e fatongia faka-e-Komisiona. 'a ia 'oku 'i ai 'e totonu 'a e kakai ke launga ki he pule'anga 'i ha ngaue kuo hala, ta'etotonu pe kaka. pea ko e fatongia 'o e Pule'anga ke tali mo tokanga 'o fai ha ngaue ki he launga 'oku fai atu.

'Aisea H. Taumoepeau, SC

Komisiona

‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Ko e Komisiona ki he Va mo e Kakai, ko ha sino tau‘ataina na’e fokotu‘u ‘i he 2001 ke faka‘ai‘ai, poupou‘i mo fakapapau‘i ‘oku lelei ‘a e faifatongia, founa pule‘i ‘o e ngaue (taau, vave mo anga-ngofua), pea tokoni foki ‘i hono teke ‘o e faitotonu, faifatongia taau mo e fa’unga pule lelei, ‘i he loto‘i pule’anga.

Ko homau fatongia, ke tokoni‘i ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga, (‘a ee ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001), ke nau ‘ilo‘i mo fakahoko honau fatongia totonu ki he kakai ‘o e fonua, fakahoko totonu mo lelei ‘a e fatongia ko ia, ‘o talangofua ki he lao mo e ngaahi founa ngaue mo e founa pule‘i ngaue lelei kuo tu‘utu‘uni ‘e he Lao. ‘Oku mau tau‘ataina mei he pule‘i ‘e he sino fakahokongaue ‘o e Pule’anga pea taliui ki he kakai ‘i he malumalu ‘o e Kapineta.

‘Oku mau fakahoko ‘a e ngaue tatau mo ia ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi ‘ofisi tali mo fakatotolo launga ‘oku ‘iloa lahiange ‘i mamani ko e ‘Ofisi ‘o e Ombudsman. Ko e ‘uhinga ‘o e Ombudsman, ko e “taukapo ma’ae kakai” pe “fakaafongia ‘o e kakai”. Na’e fokotu‘u ‘a e ‘Ofisi ni ‘aki ‘a e Lao mei Falealea ko e Lao ‘o e Komisoni ki he Va mo e Kakai 2001. ‘Oku muimui-ofi ‘a e fa’unga ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, pea tatau pe mo e ngaahi ‘ofisi lalahi mo iiki ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani, ‘i he fa’unga na’e fuofua fokotu‘u ‘i Sueteni ‘i he 1809, pea tuku‘au mai ki onopooni.. Ko e tefito‘i taumu’a ngaue ‘a e sino ko ‘eni ko hono fakatotolo‘i ‘a e launga tupu mei ha ta’efiemalie ‘a e kakai ki he fakahoko fatongia, founa pule‘i, pe faitu‘utu‘uni pe ngaue ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga. Na’e fakaofiofi hono fatu ‘o e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 ‘i he Lao Ombudsman ‘a Nu’usila 1975. ‘I he ‘aho ni kuo longomo’ui, pea lavame’a ‘a e ngaue faka-Ombudsman ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani, ‘o hoko ko ha matapa faingofua, pea ‘ikai fu’u fakamole taimi pe pa’anga ke toe vakai‘i ‘aki ha ta’efiemalie mei he kakai. ‘Oku laka hake he ngaahi ‘ofisi faka-Ombudsman ‘e 200 ‘oku memipa ‘i he sino faka-mamani lahi ‘oku ‘iloa ko e International Ombudsman Institute (IOI), ‘o kau ai ‘a e ‘ofisi ko ‘eni ma’a Tonga.

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e tokotaha kotoa pe ‘o Tonga pe ko ha taha ‘oku ‘i Tonga ke launga mai ki he ‘ofisi ni. Ko e konga lahitaha homau fatongia ‘oku fekau’aki mo e ngaue ki he launga. ‘Oku mau tui ko e launga ko e taha ia ‘o e ngaahi faka’ilonga (feedback) leleitaha ‘e lava ai ke ‘ilo ‘a e tu’unga lelei pe tu’unga ma’ulalo ‘o e faifatongia ‘a ha potungaue. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mau poupou‘i mo faka‘ai‘ai ai ‘a e ngaahi va’a ngaue ‘o e Pule’anga ke fokotu‘u ha va’a tali launga ‘i he’enau ngaahi potungaue takitaha, koe’uhi ke nau lava ‘o tokanga‘i mo ngaue’aki ‘a

---

e ngaahi fakamatala 'oku 'omai 'e he ngaahi launga, ke fakalelei'i mo tokoni ki hono fakalalakaka 'enau ngaue mo e faifatongia ki he kakai.

“Ko 'emau tefito'i taumu'a ke fakalelei'i 'a e founga fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungaue 'a e Pule'anga ki he kakai, pea 'oku ho'ata mai 'a e taumu'a ko ia 'i he'emau kaveinga ngaue.”

Visione

Ke hoko 'o makatuliki 'a e potupotu-tatau, faitotonu, taliui ki he lao, faifatongia lelei mo vave, 'i he fakahokongaue mo e fa'unga pule 'o e ngaahi potungaue 'a e Pule'anga Tonga.

Taumu'a

Ke faka'ai'ai 'a e faifatongia lelei mo e fa'unga ngaue lelei 'i he ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga, pea ke uho'aki mo fisikitu'a 'a e pule lelei mo e faitotonu.

Ngaahi Kaveinga Ngaue

- (a) Ke tokoni'i 'a e faifatongia 'a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha 'a e pule'anga ke nau lava 'o fakalelei'i 'enau ngaahi tonounou, pea fakalelei'i foki mo 'enau fakahoko fatongia.
- (b).Ke hoko ko ha ngaue'anga ola lelei mo lavame'a
- (c).Ke faingofua 'a e fengaue'aki mo e kakai, pea vave mo ola 'a e ngaue ki he launga
- (d) Ke hoko ko e fa'ifa'itaki'anga 'o e fakahoko fatongia lelei ki he kakai.

Ngaahi makatu'unga mahu'inga 'o 'emau faifatongia

'I he me'a kotoa pe te mau fai, te mau feinga, ke -

- (a) Potupotu-tatau, pea fakahoko 'i he angatotonu mo e ta'efilifilimanako;
- (b).Fakahoko lelei homau fatongia 'i he founga faka'apa'apa ki he toko taha kotoa pe;
- (c)Ngaue lelei'aki mo fakapotopoto'i 'a e ngaahi koloa mo e naunau kotoa pe ; pea
- (d) Ke fakapapau'i 'oku 'ata 'emau ngaue mo e tokoni ki he tokotaha kotoa pe

Ko e Founga mo e Ngaahi Makatuliki Mahu'inga 'o e ngaue 'a e Ombudsman 'e ala fakamatala'i 'o pehe -

Mahu'inga ki he kakai (Public Interest): 'Oku matu'aki mahu'inga 'i he ngaue 'a e 'ofisi ni, ha me'a 'oku totonu ki ai 'a e tokanga mo e mahu'inga'ia ke 'ilo ki ai 'a e kakai (public interest).

‘Oku kau ai ‘a e mahu’inga mo e tokanga ‘a e kakai ke ngaohi-lelei/taau ‘e he ngaahi potungaue pe va’a ngaue ‘a e pule’anga pe ha kautaha ‘i he ngaue mo e fakafotunga ki he toko taha fakafo’ituitui.

Ko e ‘Taukapo ma’ae Kakai’

Ko e fatongia tupu’a ‘o e Ombudsman ko ‘ene hoko ko e ‘Taukapo ma’a e Kakai’. Kaekehe ‘oku ‘uhinga ‘eni ki he kakai fakalukufua, kae ‘ikai ko e kakai, fakafo’ituitui.

‘I he taimi ‘oku aofangatuku ai ‘a e fakatotolo pea fakamo’oni’i ‘oku mo’oni ‘a e launga, ‘oku fokotu’u leva ‘e he Ombudsman ha ngaahi ngaue ke fakahoko ke fakalelei’i ‘aki e maumau kuo hoko. ‘E ala kau heni ha ngaahi ngaue ‘e ala tokoni ki he toko taha launga, ka ‘oku lahiange ‘a e tokanga ke fakalelei’i ‘a e fa’unga pe founa ngaue pe ko hono fakapapau’i ‘oku fai ‘e he potungaue ‘a e Pule’anga pe kautaha ‘a e tokanga fe’unga ke ‘oua na’a toe hoko ‘a e palopolema. ‘I he taimi ‘e ni’ihi, ‘oku lava ke liliu ha lao pe founa ngaue ke fakafaingofua, ngaue leleiange mo taau. ‘I he taimi ‘e taha, ‘oku fokotu’u atu ha ngaahi fakalelei ke fai ki he founa fakahoko ngaue. Ko e founa ko ‘eni ‘oku a’u atu ‘ene tokoni mo hono ‘aonga ki he kakai toko lahiange, kae ‘ikai ko e toko taha launga pe ko ia na’a ne fakahoko ‘a e launga.

‘Ikai ke filifilimanako (Impartiality)

Ko e taha ‘o e ngaahi ‘ulungaanga mahino mo pau ‘o e Ombudsman ko e ‘ikai ke filifilimanako. ‘Oku ‘uhinga ‘eni, ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e Ombudsman ki he kau launga, pe pou pou ki he kau ma’u mafai ‘oku launga’i pe ko e pule’anga.

Ko e toki taimi pe ‘e mo’oni ai kapau ‘e taku ‘o pehe ‘oku pou pou ‘a e Ombudsman ki he launga, ‘i he taimi koia ‘oku fekau’aki ai ‘a e ngaue ‘a e Ombudsman mo ha ‘isiu ‘oku totonu ‘i he tokanga totonu mo e mahu’inga’ia ‘a e kakai (public interest). ‘Oku ha mahino e pou pou ko ‘eni ‘a e Ombudsman ki he launga he taimi ‘oku ne fakahoko ai ‘a e lipooti mo e ngaahi fokotu’u ‘oku ne fokotu’u atu ‘i he lipooti, koe’uhi ko e taumu’a ke fakalelei’i ‘a e launga.

Tau’ataina (Independence)

‘Oku matu’aki mahu’inga ke tau’ataina ‘a e ‘Ofisi mei he pule ‘a e Sino Fakahoko Ngaue (executive). ‘I he tu’unga mahu’inga tatau, ‘oku fiema’u ke ‘oua ‘e uesia ‘a e ngaue ‘a

---

Ombudsman koe'uhi ko e ngaahi fakangatangata mo e ngaahi tonounou 'i he fa'unga fakalao, koe'uhi 'e ala fuoloa 'a e ngaue 'a e Ombudsman 'i ha 'efihia 'i he ngaahi fa'unga/founga ngaue taimi loloa mo fuoloa (interminable) 'o hange ko e kole toloi (injunctions) mo e ngaahi fehikiaki fakalao e ala to'o ai ha taimi lahi mo fuoloa. Pea koe'uhi 'oku malava ke tuai pe fuoloa ange 'a e founga ngaue 'a e fakamaau'anga 'e ala 'efihia ai mo e Ombudsman he ngaahi fa'unga ko ia kapau 'e 'ai ke kau atu ki he fakangatangata fakalao koia, 'o e fakamaau'anga, pea 'ikai ai ke ne a'usia 'a e ola mo e taumu'a 'o hono fatongia. Koia ai ko hono malu'i 'o e founga ngaue 'a e Ombudsman 'oku totonu ke fakaha fakapatonu ia 'i he lao.

'Ata-ki-tu'a (transparency)

'I ha fa'ahinga komiuniti 'oku nau mahu'inga'ia 'i he fakahoko fatongia taau, kuopau ke nau mahu'inga'ia foki 'i he 'ata-ki-tu'a 'o e ngaue mo hono fakaha ke 'ilo'i 'a e ngaahi ngaue hala, pea fiema'u ha sino sivi ngaue malohi (appropriate and independent integrity body) fe'unga mo tau'ataina mei he Pule'anga, 'o 'ikai ke fakangatangata 'i he'ene fekumi mo e fakatotolo pea lipooti mo e taumu'a taau 'a e ngaahi mo'oni'i me'a kuo ne 'ilo mei he fakatotolo.

Ko e 'uhinga 'eni kuo fokotu'u ai 'e he ngaahi fonua lahi 'oku nau tui mo puketu'u ki he tokateline 'o e 'ata-ki-tu'a (openness) honau ngaahi 'ofisi Ombudsman. 'Oku lava pe 'o kehekehe 'a e hingoa 'o e ngaahi 'ofisi ka ko hono ngaahi makatuliki 'oku natula tatau.

Fakapulipuli (Confidentiality)

'Oku 'ikai ke ngofua ke tukuange ha fakamatala fekau'aki mo e fakatotolo 'oku fai 'e he Ombudsman ki he kakai 'o e fonua. 'Oku fiema'u ke tauhi pau 'a e Ombudsman mo e kau ngaue kotoa 'o e 'ofisi ki he ngaahi fiema'u ngaue fakapulipuli ko 'eni.

Taliui ki he fatongia (Accountability)

Kuo kamata e ngaue atu 'a e 'ofisi mo e taumu'a 'e toe lahiange 'a e taimi mo e fakamole 'e fakahoko ki hono ako'i mo faka'ai'ai 'a e ngaahi ma'unga mafai fakapule'anga mo e ngaahi kautaha 'a e pule'anga ke nau fakatokanga'i mo ngaue lelei'aki 'a e launga, pea ke fakamahu'inga'i 'a e ngaue lelei mo hoko ko e fa'ifa'itaki'anga 'i he ngaue 'oku ne fai.

Ko e ngaue ‘a e Ombudsman ‘oku siofi mo laaulea ma’u pe ki ai ‘a e kau memipa ‘o e Falealea, pea mo e ngaahi kautaha ongoongo.

‘I hono fokotu’u ko ‘eni ‘o e Komisiona ki he ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, kuo ne toe fakamanava ai ‘a e lao ‘o e ‘ofisi, hili ia ha ‘ikai ngaue lelei he meimei ta’u ‘e fitu (7).

‘Oku ‘omai ‘e he launga ha faingamalie ‘e taha ke toe fakahoko leleiangae ha ngaue, pea ke fakafiemalie ‘i hono fakahoa ki he ngaahi tonounou ‘i he fakahoko fatongia na’e ‘uluaki fakahoko (‘a ee kuo fai hono launga’i mai). Pe ko e ha ‘a e ‘uhinga na’e ‘ikai ai ke fakafiemalie, ka ‘i hono lekooti mo toe siofi ‘a e launga ‘oku fai mai, ‘oku lava ai ‘a e ‘ofisi ‘o ngaue’aki ‘a e ngaahi fakamatala koia ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi ‘elia ‘o e ngaue ‘oku fiema’u ke fakalelei’i.

Tu’utu’uni taau (Reasonable conduct & outcomes)

‘Oku fakamama’u ‘a e tokanga ‘a e Ombudsman ki he tu’unga taau (reasonable) – ko e ha ‘a e me’a ‘oku totonu ke fai ‘i he ‘ataakai ‘o e me’a na’e hoko. ‘Oku ‘oange ai ‘e he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 mo e Lao Fakatonutonu ‘o e Lao ki he Va mo e Kakai ‘o e 2014 ‘a e ngaahi mafai ki he Ombudsman ke ne lava ‘o aofangatuku neongo ha ngaue na’e fakahoko ‘o fakatatau ki he lao ka ‘e lava ke ne aofangatuku na’e hala, koe’uhi he na’e ta’etaau (unreasonable). Ko e Lao Fakatonutonu ‘oku te’eki ke fakamo’oni huafa ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio.

Ngaahi ola ‘oku ‘amanaki-melie

‘Oku ‘ikai ‘aupito ko e taumu’a ia ‘o hono siofi ‘e he Komisiona mo hono ‘ofisi ‘a e ngaue mo e angafai ‘a e ngaahi fa’unga mafai ‘o e pule’anga, kau ma’u mafai, kau ngaue fakapule’anga mo e ngaahi sino ngaue ‘oku ‘i he malumalu ‘o hono mafai, ko e ‘ai ke tukuaki’i – mole ke mama’o! ‘I he fakakaukau ‘a e Ombudsman ko hono fua-tautau ‘o e lavame’a/ola lelei ‘o ha ‘ofisi, ‘e fua ‘aki ‘a e ngaahi ola kuo a’usia (results achieved). ‘I hono fakalea mahino ange ‘oku totonu ke to ‘a e fakamamafa ‘i he kumia ‘o ha fakalelei’anga ‘o e palopolema kae ‘ikai ko e siofi ke tautea. Ko e natula ngaue ko ‘eni foki ‘oku to-tonu ia ‘i he fa’unga mafai ‘o e Ombudsman, ka ‘oku ‘ikai tatau ia mo e mafai ‘o e polisi, ‘aia ‘oku lahiange ke ne kumia ha tautea koe’uhi ke malu’i. Fakatata: ko e lao ki he malu’i e famili – fa’ee mo e fanau, ‘oku to ‘a e fakamamafa ia ke malu’i, kae ‘ikai ko e fakalelei. Pea ‘i hono malu’i koia ‘aia ‘oku lahiange ke kumia e tu’utu’uni mo e

---

tautea pea 'oku lava mei ai 'o 'ilo'i/fakatokanga'i 'a e ngaahi matavaivai (risks) pea toki feinga mei ai ke lava 'o pule'i/tokanga'i.

Ngaahi fokotu'u 'aonga mo ala fakahoko (Realistic Recommendations)

Koe'uhi 'oku 'ikai ha mafai tu'utu'uni (enforcement powers) 'o e Ombudsman ke fakamalohi'i ke talangofua ha taha pe va'a ngaue ki ha ngaahi fokotu'u kuo ne aofangatuku 'aki ha fakatotolo kuo ne fai, 'oku matu'aki mahu'inga 'aupito ki he ngaue-ola/ola lelei 'o e ngaue 'a e 'ofisi, ko ha ngaahi fokotu'u kotoa pe 'e fakahoko ke fakalelei'i 'aki ha launga 'oku fakahoko 'oku ne ma'u 'a e ngaahi 'elemeniti ko 'eni.

- 'Oku fakamo'oni'i, 'oku taau pea 'uhinga lelei ('aki 'a e ngaahi fakamo'oni 'oku ma'u)
- 'Aonga pea fe'unga (Practical and realistic) 'o kau ai 'a e tu'unga fe'unga 'o ha maumau mo hano fakahoko ke papauni-tatau mo e tu'unga 'o e maumau na'e fakahoko 'e he palopolema pe ko e tu'unga mahu'inga 'o e fatongia 'o e va'a ngaue ko ia
- 'Oku mo'oni pea malava ke fakahoko (ke lava 'e he fakakaukau 'oku fokotu'u atu 'o a'usia 'a e ngaahi ola na'e faka'amua)
- Fakapotopoto

Faingofua ke ngaue'aki (Accessibility)

'Oku fakahoko 'e he Ombudsman ha ngaue matu'aki mahu'inga ki he kakai 'o Tonga. 'Oku matu'aki mahu'inga leva ke 'ilo'i 'e he kakai kotoa 'a e 'ofisi mo hono ngaahi fatongia pea ke nau lava 'o ngaue'aki. 'I he tafa'aki ko 'eni, kuo kamata ai 'a e mafao atu 'a e 'ofisi ni ke ako'i mo talanoa mo e kakai 'i he polokalama letio mo television, tu'uaki 'i he founga fe'ave'aki text 'a e TCC mo e nusipepa. 'I he taimi tatau, 'oku lolotonga fokotu'utu'u e palani ngaue talaki fatongia mo talanoa mo e kakai, ke lava 'o a'u atu 'emau tala-fatongia ki he ngaahi kakai 'oku si'iange honau faingamalie ke 'ilo mo kau mai ki he ngaue 'oku mau fakahoko, pea mo fakapapau'i 'oku 'ikai ha ngaahi fakafe'atungia 'e hoko ko ha faingata'a'ia'anga 'o e fengaue'aki 'i he 'ofisi mo e kakai 'o e fonua.

Tukupa 'o 'emau faifatongia

'Oku mau tukupa te mau 'oange 'a e tokanga fe'unga mo vakai'i fakamaatoato 'a e launga kotoa pe 'e a'utaki mai kiate kimautolu. Hili hano vakai'i lelei pea mau tu'utu'uni ke fakahoko

---

ha fakatotolo ki he launga ko ia, te mau fakahoko ia ‘i he vavetaha pea ‘i he taimi nounoutaha ‘e ala lava, ‘i he founa ta’efilifilimanako mo tau’ataina. Pea kapau ko ha launga ‘oku mau pehe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano makatu’unga fe’unga ke toe hoko atu ki ai ha fakatotolo, te mau fakaha atu ‘a e ‘uhinga pe ngaahi ‘uhinga kuo mau fai ai ‘a e tu’utu’uni ko ia.

‘Oku ‘ataa homau ‘ofisi ki ha kakai ‘oku fiema’u tokoni, pea neongo ‘oku fakamahino ‘e he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 ‘a e siakale ngaue mo e mafai ‘o e Komisiona, ka ‘o kapau te mau ala fai ha tokoni, te mau tokoni.

Kau Ngaue

Na’e ngata ‘a e ngata taimi nounou ‘a e Komisiona Le’ole’o, Sateki Hopoate ‘Ahio, makatu’unga mei ha’ane fili pe ke malolo mei he ngaue ‘i Ma’asi 12, 2014.

‘I Ma’asi 21, 2014, na’e fokotu’u ai ‘e he ‘Eiki Palemia ‘i he Kapineti ‘a ‘Aisea Havea Taumoepeau, SC, ko e Komisiona Le’ole’o.

Ko e toenga ‘o e kau ngaue ko Pilimisolo L. Tamo’ua, ko e ‘Ofisa Fakatotolo Ma’olunga, pea kamata foki ‘i Ma’asi 21, 2014 ‘a ‘ene toe fua mo e fatongia ko e Tokoni Sekelitali Le’ole’o (Acting Deputy Secretary). Ko Ma’afu Tonga, ko e ‘Ofisa Fakatotolo, Mo’onia F. Taufu ko e Pule ‘Ofisi, Lea’asi Tonga ko e Kalake mo Takina Pupu ko e tokoni mo ngaue tauhi fale.

Na’e kau mai ‘a Sisila P. Tokai, Tokoni Sekelitali (Assistant Secretary) ‘i ‘Aokosi 12, 2014 ‘o ngaue ko e Tokoni Sekelitali ki he Komisiona. Na’e hu mai mo Nikola Fifita Pita ‘i Siulai 18, 2014 ‘o ngaue ko e faka’uli totongi lau’aho.

Kataki ‘o vakai ki he Fakamatala Fakalahi A ki he fakatata ‘o e tu’unga fakangaue.

Ko e ngaahi fatongia ‘o e ‘Ofisi

‘Oku lahi ‘a e ngaahi ngaue ‘oku fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, ‘o kau ai ‘a e ngaahi tefito’i ngaue ko ‘eni.

- Fakalelei va (resolution, conciliation) mo fakatotolo’i ‘a e ngaahi launga fekau’aki mo ha faifatongia ‘oku ta’efakafiemalie, kovi pe ta’etotonu, ‘a ha potungaue pe kautaha ‘a e pule’anga;

- ‘oatu ha ngaahi fale’i taau ki he langa-hake pea fakahinohino ki he ngaahi potungaue pe kautaha ‘a e pule’anga ‘a e founa pule ngaue lelei, pea fokotu’u atu mo ha founa ke fakalelei’i ‘aki pe fetongi ‘aki ha founa kuo ta’e’aonga
- Tokoni’i pe fakahinohino ‘a e kakai ‘oku faka’eke’eke pe fie’ilo ki ha’anau totonu ke launga mai ki he ‘ofisi ni, ‘o tatau he a’utonu mai pe ko e telefoni.
- Fakahoko mo e ngaahi ako ki hono fakatotolo’i ‘o ha launga pea mo hono pule’i mo tokanga’i ‘a e ngaahi ngaue ki he launga.
- Vakai’i mo sivi’i ‘a e ngaahi ngaue ki he launga (customer service audit).

Tu’utu’uni ‘e he Kapineti ke fatongia ‘aki ‘e he Komisiona Le’ole’o ‘a hono fakalelei’i ‘o e Lao

‘I hono fokotu’u koia ‘o e Komisiona Le’ole’o na’e toe tanaki mai mo ha ngaahi fatongia fo’ou ki he ‘ofisi, ‘i he tu’utu’uni ‘a e Kapineti ke fakalelei’i ‘e he Komisiona Le’ole’o ‘a e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai, 2001.

Kuo hoko hono fokotu’u ‘o e Komisiona Le’ole’o ke lava ai ‘o fakaivia ‘a e Lao CPR 2001 pea mo e ngaue ‘a e ‘ofisi. Na’e ‘ilonga ‘aupito e kamata ke lahi mai ‘a e ngaahi launga, ‘a ia ko e fatongia tefito ia ‘o e ‘ofisi, pea lahi foki mo ‘enau ngaue ki he ngaahi faka’eke’eke launga pe ki homau fatoingia.

Na’e ‘oatu ki Kapineti ‘a e fakalelei’i kuo fai ki he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai, 2001, pea tali lelei ‘e he Kapineti ‘i he Tu’utu’uni Kapineti CD 296 ‘o Me 12, 2014, pea ke toe fokotu’u fo’ou ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ‘o ui ko e ‘Ofisi ‘o e Ombudsman.

‘I he fakalelei na’e fakahoko, kuo liliu ai ‘a e hingoa ‘o e Lao mei he Komisiona ki he Va mo e Kakai ‘o hoko ko e Lao Ombudsman.

Na’e ‘iai mo e ngaahi liliu iiki ki he kupu 3 ‘o fekau’aki mo e fokotu’u (appointment) ‘o e Ombudsman (pe ko ha le’ole’o) ke fakahoko ‘e he Kapineti, pea ko e toko taha ‘e fokotu’u kuopau ko e poto’i ‘i he lao.

Ko e taha ‘o e ngaahi liliu ko hono fakamahino kuopau ke fokotu’u ‘e he Ma’u Mafai ki he Vahenga (Remuneration Authority) ‘a e tu’unga vahenga ‘o e Ombudsman, pea mo ha ngaahi liliu iiki ke fakamahino ‘a e founa hono tukuange pe fakaha ‘o ha fakamatala ke fai ‘o fakatatau mo e lao. Na’e fai mo e fakalelei ki he Kupu 11 mo e 29 ‘o fekau’aki mo e lisi ‘o e ngaahi kautaha pe poate ‘oku ‘i he malumalu ‘o e lao pea mo e kupu fa’u tu’utu’uni.

Kae mahalo ko e liliu ma'ongo'ongataha na'e fokotu'u atu pea tali 'e he Kapineti, ko e-

1. Ko hono tanaki atu ha kupu fo'ou (kupu 30) 'aia 'e lava ai 'a e Ombudsman 'o fakahoko ha lipooti ki tu'a 'i ha me'a 'oku mahu'inga ki he fonua (report in the public interest) 'o ha me'a 'oku fekau'aki mo e fatongia 'o e 'ofisi.
2. Tali 'e he Kapineti 'a e fokotu'u atu 'e he Komisiona Le'ole'o ke to'o (withdraw) mei Falealea 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komisoni 'o e Pule Lelei, fakataha mo e ngaahi lao fakaangaanga fekau'aki na'e fakahu fakataha mo ia ki Falealea.

Tali 'e he Falealea 'a e Lao Fakatonutonu 'o e Komisiona Va mo e Kakai, 2014, , kei tatali ki he fakamo'oni huafa

Na'e tali 'e he Falealea 'i Siulai 2014 'a e Lao Fakatonutonu ki he Ombudsman 2014, ko hono fakalelei'i ia 'o e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 'aki hono liliu 'a e hingoa 'o e 'ofisi ke Ombudsman, pea faka'ataa 'a e Ombudsman ke lava 'o lipooti 'ene ngaue ki tu'a, fakafou mo e lisi 'o e ngaahi kautaha mo poate 'oku siofi 'e he Lao Ombudsman mo ha ngaahi liliu kehe kuo fai e lave ki ai 'i 'olunga. 'Oku kei fakatatali 'a e lao ni ke fakamo'oni huafa ki ai 'a e Tu'i.

Fakalelei'i 'o e Lao Fakafepaki'i 'o e Faihala (Anti-Corruption)

Na'e toe fakafatongia'aki 'a e Komisiona Le'ole'o mo e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke fakalelei'i 'a e Lao Fakafepaki'i 'o e Faihala 2007. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i na'e 'ikai ke 'iai ha poto'i mo ha taukei fe'unga he 'ofisi ni talu 'a hono fokotu'u, pea 'ikai ke mateuteu lelei ki ha ngaue lahi pehe ni. Neongo ia, na'e 'aonga lahi 'a e tatakai lelei, poto'i mo e taukei fakalao 'a e Komisiona Le'ole'o 'o lava ai ke fakakakato e ngaue koia 'o fakahu atu pea tali 'e he Kapineti 'i he Tu'utu'uni CD 525 'o Siulai 25, 2014 ke tepile'i 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala 2014 ki he Komiti Lao pea fakahu ai ki Falealea.

Tali 'e he Falealea 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakafepaki'i 'o e Faihala 2014

Na'e tali 'e he Falealea 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Fakafepaki'i 'o e Faihala 'i 'Aokosi 5, 2014. Ko e fakatonmutonu ko 'eni 'oku ne fakalelei'i ai 'a e tefito'i lao 'o e 2007 ke fenapasi mo e ngaahi liliu faka-Konisitutone 'o e 2011, pea mo e ngaahi liliu iiki ki he ngaahi me'a 'o kau ai 'a e vahenga 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala, koe'uhi ke lava 'o ngaue lelei. . 'Oku kei fakatatali 'a e lao ni ke fakamo'oni huafa ki ai 'a e Tu'i.

Fiema'u 'e Tonga ke fakamo'oni ki he Konivesio Fakamaani-lahi ki hono Fakafepaki'i 'o e Faihala (UNCAC)

'Oku lolotonga fai 'a e ngaue ki he fiema'u 'a e Kapineti (CD 525 'o Siulai 25, 2014) ke fakalelei'i mo vakai'i 'e he Komisiona Le'ole'o 'a e Lao Fakafepaki'i 'o e Faihala, koe'uhi ke fale'i 'a e Pule'anga, koe'uhi ke..

1. Pe 'oku malava 'a e lao lolotonga 'o fatu ha fa'unga ngaue malo mo fe'unga ma'a Tonga pea kapau 'oku 'IKAI pea 'e anga fefe hano monomono ke taau.
2. Ke fakalelei'i 'a e lao ke fe'unga pea mo e ngaahi fiema'u 'e lava ai 'a Tonga 'o fakamo'oni ki he Konivesio Fakamamani-lahi ki hono Fakafepaki'i 'o e Faihala (UNCAC).

'Oku mahu'inga ke fakaha heni 'a e malava 'a e 'ofisi, koe'uhi ko 'ene memipa (pea ko e memipa kamata ia) 'o e Pacific Ombudsman Alliance 'o fakaafe'i mai 'a e tokoni fakaemataotao mei he Senita Tokoni Fakapalofesinale (pro-bono) 'a 'Esia mo e Pasifiki, 'i 'Aositelelia ki he ngaue ni.

Ko e kehekehe 'o e ongo founga fakatotolo. Ombudsman mo e Anti-Corruption

Ombudsman

- Ko e tefito'i fatongia 'o e Komisiona (Ombudsman) ke fakatotolo mo fakalelei'i 'a e ngaahi launga 'oku 'omai 'e he kakai ki hono 'ofisi. Ko e ngaahi tokateline ngaue 'o ha 'ofisi faka-Ombudsman 'oku: **'ikai ha totongi, taau, 'ikai ke filifili-manako pea tau'ataina.** 'Oku lava 'e he Ombudsman 'o fakalelei 'a e fa'unga ngaue, founga ngaue, fakahoko mo e fa'unga faitu'utu'uni 'a e ngaahi va'a ngaue 'o e pule'anga 'aki 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'omai 'e he launga mei he kakai 'o e fonua, pea mo e ola 'o e ngaahi fakatotolo 'oku fakahoko ki he ngaahi launga.
- Ko e ngaahi 'ofisi Ombudsman 'oku ola lelei 'enau ngaue, 'oku 'iloa kinautolu na'a nau fokotu'u, langa hake mo tauhi 'a e va fengaue'aki lelei, vaofi mo malohi mo e ngaahi va'a ngaue 'o e pule'anga, 'o tokoni ai e ngaahi va'a ngaue mo fakalotolahi'i ke fokotu'u ha'anau tafa'aki tokangaekina 'o e launga 'oku fakahoko ki he'enau ngaue, pea ngaue'aki 'a e ngaahi fakamatala mo e ola 'o e launga ke tokoni ki hono fakalelei'i 'o 'enau fa'unga mo e founga fakahoko ngaue mo e tu'utu'uni. 'Oku to 'a e fakamamafa 'a

---

e Ombudsman ki hono fakalelei'i mo kumia ha founa fakalelei 'o e ngaue kae 'ikai ko e fakamalohi'i ha tu'utu'uni ke fakahoko (enforcement). 'Oku ngaue 'a e 'ofisi 'o e Ombudsman 'i he 'ataakai 'oku 'ata'ataa (openness), taliui ki he fatongia (accountable) pea 'ata-ki-tu'a e faifatongia pe faitu'utu'uni. 'Oku lava ke fakahoko 'e he Ombudsman ha ngaahi liliu 'aki hono 'oatu ha ngaahi fokotu'u 'uhinga lelei, pea 'i he taimi totonu, 'oku ne fakaha ke 'ilo'i ha ngaahi me'a 'oku nofo tonu ai 'a e tokanga 'a e kakai 'o e fonua 'o fakafou 'i ha'ane lipooti ki he Falealea 'o fakafou 'i he Palemia, koe'uhi ke ala makatu'unga mei ai ha ngaahi ngaue taau pe tu'utu'uni ke fakahoko.

- **Fakafepaki e Faihala** 'Oku to 'a e fakamamafa 'o e ngaue 'a e ngaahi Komisoni Fakafepaki'i 'o e Faihala (ACC) 'i he 'ataakai 'o e faka'ilo mo e fiema'u ke 'iai ha tu'utu'uni ke fakahoko (prosecution and enforcement). Ko e fengaue'aki mo e kakai 'oku lahi ke fakamama'u ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala fakamo'oni, kae 'ikai ko hono fakalelei'i pe solova 'o e launga.
- 'E ala ngaue'aki 'e he Komisoni Fakafepaki'i 'o e Faihala ha ngaahi me'angaue hange ko hono hiki tepi e ngaahi fetu'utaki telefoni mo e ngaahi me'angaue fakapulipuli. 'I he'ene pehee 'oku lahi ange ke fakahoko e ngaue 'i he 'ataakai 'oku fufuu mo fakapulipuli, 'i hono fakahoa ki he founa ngaue 'a e Ombudsman.
- 'Oku fakafalala 'a e ngaue 'a e Komisoni Fakafepaki'i 'o e Faihala 'i he fakatotolo hia mo e potoi tanaki fakamo'oni koe'uhi ke lava 'o fakahoko ha faka'ilo. 'Oku lahiange 'a e ngaahi fakamole mo e ngaahi naunau ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fakatotolo 'oku taumu'a ki ha ola mei he faka'ilo, 'i hono fakahoa ki he fakamole si'si'i ange 'oku fiema'u ki he fakatotolo 'a e Ombudsman, koe'uhi ko e fiema'u ma'olunga 'aupito koia 'o ha ngaahi fakamo'oni fe'unga ke lava 'aki 'o fakahoko ha faka'ilo hia.

Ko e kehekehe 'i hono fakanaunau mo fakapa'anga

- Ko e fa'unga Ombudsman 'oku si'i 'aupito 'a hono fakamole. Ko e fakamole lahitaha ki he fa'unga 'o e 'ofisi 'o e Ombudsman, ko e vahenga 'o e kau ngaue. Pea ko e'uhi ko 'ene ngaue 'oku fakamama'u 'ene tokanga ki he fakalelei, 'oku lava ai ke a'usia 'e he ngaahi launga lahi ha fefiemalie'aki pe ha iku'anga fakafiemalie 'i he ngaahi founa ngaue vave mo 'ikai ke fakamole pa'anga pe taimi.

- ‘Oku malava ke matu’aki fiema’u ‘e he Komisoni Fakafepaki’i ‘o e Faihala ha pa’anga lahi ‘aupito hange ko hano fiema’u ha fa’unga ‘ofisi makehe mo matu’aki malu ken au ngaue mei ai ke malu’i e kau ngaue mo e ngaahi faile mo e fakamo’oni ‘oku nau tanaki, ‘ikai koi ape ka ko e ngaahi laine telefoni mo e ngaahi naunau tekinolosia matu’aki ma’olunga ke nau ngaue’aki.
- ‘Oku fu’u tokosi’i ‘a e ki’i kakai ‘o Tonga pea fakatatau ki he ki’i pa’anga matu’aki fakangatangata mo e naunau ‘oku ala ma’u, ‘oku fiema’u ke fai ‘a e fakakaukau fakapotopototaha tautautefito ki hono fokotu’u ‘o ha ngaahi sino kehekehe kae meimei fatongia tatau, ‘o fakapa’anga mei he pa’anga si’isi’i mo fakangatangata ‘a e fonua. ‘Oku lolotonga ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai (Ombudsman), ‘i ai hono ki’i kau ngaue mo hono ‘ofisi. He’ikai ko ha fu’u kavenga fo’ou ki he pule’anga ke fakalahi atu ‘a hono fakanaunau mo hono kau ngaue ke lele leleiange mo malohi. ‘I he taimi tatau, ‘e ala fiema’u ‘a e fakamole lahiange ki hono fokotu’u makehe ‘o ha Komisoni Fakafepaki’i ‘o e Faihala, koe’uhi ko e ngaahi fiema’u ‘oku ne taumu’a ‘aki mo e founa ‘o ‘ene ngaue, ke tanaki ha fakamo’oni fe’unga ke lava ‘aki ha faka’ilo hia.

Fiema’u ange ha Komisoni ‘oku fengau’aki fakataha ai ‘a e Ombudsman pea mo e Fakafepaki ki he Faihala

He’ikai fu’u fiema’u ha ngaahi sino makehekehe ‘i ha ki’i fonua si’i mo tokosi’i hono kakai. ‘Oku malava ke leleiange ha ‘ofisi pe ‘e taha, ‘e mahino ange ki he kakai, pea faka’aonga’i leleiange ‘e he fonua, ke fakahoko ki ai ‘enau ngaahi launga, ki he ngaahi fakahoko ngaue pe fakahoko tu’ututu’uni pe ko ha ngaahi tukuaki’i ki ha faihala. ‘E lava pe ‘e he ‘ofisi ‘o vahevahe ‘ene ngaue fakalotofale ke mavahevahe ‘a e ngaue ki he Ombudsman mo e ngaue ki he Anti-Corruption, he ko e ongo me’a kehekehe pe ia. ‘Oku leleiange ke taha ‘a e ‘ofisi, pea ‘e lava ai ‘o fakapapau’i ‘oku ‘ikai ‘auhia ha launga ‘a ha taha ‘i he vaha’a ‘o e ongo founa ngaue.

Ngaahi Folau Ngaue ki Tu’apule’anga

Na’e ‘iai ‘a e ngaahi fakataha mahu’inga ki he fakalalakalaka fakaengaue ‘a e ‘ofisi mo e mafao atu ‘a ‘ene ‘ilo ki he ngaahi tukunga ‘o e ngaue faka-Ombudsman fakamamani-lahi.

1. Fakaafe ‘a e UNDP ki he katoanga’i e fatongia fo’ou – Human Rights ‘a e ‘Ofisi Ombudsman ‘o Ha’amoā, Novema 7 – 14, 2013

Na’e fakaafe’i ‘a e Komisiona Le’ole’o ko Sateki Hopoate ‘Ahio, pea totongi ‘e he Pacific Ombudsman Alliance (POA) ke kau atu ki hono faka’ilonga’i ‘o e Ta’u 25 ‘o e ‘ofisi

---

Ombudsman ‘o Ha’amoā ‘aia ne katoanga’i fakataha mo e fatongia fo’ou ‘o e ‘ofisi ko hono ‘oatu ki ai mo e mafai ke nau siofi mo fakatoto’i ha ngaahi maumau fekau’aki mo e totonu ‘a e tangata – human rights.

2. **Polokalama Fakataueki ki he Ombudsman, Sepitema 1 – 12, 2014, Uelingatoni, Nu’usila**
‘O fakatatau pe ki he founa ngaue ‘a e Pacific Ombudsman Alliance (POA), na’e tali ‘e he Poate ‘o e POA ke ne fakapa’anga e folau ‘a ha ongo ‘ofisa ‘e toko ua ki he ‘Ofisi Ombudsman ‘a Nu’su Sila pehe foki mo hano fakapa’anga) fakahoko ‘e he Komisiona Le’ole’o fo’ou, ‘Aisea H. Taumoepeau ha polokalama fakataueki ki he fatongia fo’ou Ombudsman kuo ui ki ai, ‘i he ‘Ofisi Ombudsman ‘o Nu’usila ‘i Uelingatoni.

Ko e konga ‘eni ‘o e ngaahi ngaue ‘oku fakahoko ‘e he POA, ke tokoni’i ‘a e kau Ombudsman fo’ou ke vave ange ‘enau alaa-anga mo e fatongia, ‘uma’a ‘a e ngaahi fa’unga ‘i he Pasifiki mo mamani-lahi mo e founa ngaue ‘a e ngaahi ‘ofisi Ombudsman.

3. **Fakataha ‘a e Kau Fakatoto’o, Novema 5–7, 2014, Senee, ‘Aositelelia.**

Na’e toe fakapa’anga ‘e he POA ke kau atu ‘a e Komisiona mo e ‘Ofisa Fakakolo Ma’olunga mo Tokoni Sekelitali Le’ole’o ki he fakataha’anga fakafonua ‘a e kau fakatoto’o ‘o ‘Aositelelia ‘i Senee, ‘i Novema 5–7, 2014. Ko e taha ‘eni ha fakataha ‘aonga mo’oni, he ngaahi fevahevahe’aki ‘o e founa ngaue, ngaahi taukei mo e ‘ilo, pea fokotu’u ai mo e ngaahi va fengae’aki ke hokohoko atu ‘a e fetokoni’aki ‘i he ngaahi ngaue fakatoto’o, ‘o ‘ikai ngata pe ‘i Tonga ni kae fengae’aki mo e kau fakatoto’o ‘a ‘Aositelelia mo Nu’usila mo e ngaahi fonua Pasifiki.

Na’e ‘iai mo e ngaahi ako kimu’a ‘i he fakataha lahi ‘a e kau fakatoto’o.

Na’e lava foki ‘a e Komisiona mo e ‘Ofisa Fakatoto’o/Tokoni Sekelitali Le’ole’o ‘o fakahoko ha ngaahi fakataha lolotonga ‘a ‘ena kau atu mo e ngaahi hoa fengae’aki mei he ‘Ofisi Ombudsman ‘o e Komoniueli ‘o ‘Aositelelia ‘i Kenipela mo e ‘Ofisi Ombudsman ‘i Senee, ‘o fekau’aki mo e ngaahi fokotu’utu’u ki hono tokoni’i ‘o e ‘ofisi ‘i Tonga ni. Na’e lava ke fakapapau’i ‘i he fakataha ni ‘a e ngaahi faingamalie ‘e ‘inasi ai ‘a Tonga pea hokohoko atu ‘o kau ai hono ako’i e kau ngaue talitali kakai ‘a e ‘ofisi, ako’i ‘o e kau ngaue fakatoto’o, tokoni fakatekinikale mo tokoni fakapalofesinale mo e fale’i.

Na'e ma'u faingamalie foki ai 'a e Komisiona mo e 'Ofisa Fakatotolo/Tokoni Sekelitali Le'ole'o ke fakataha mo e kau 'ofisa lao 'ilo mo taukei 'o Senee, 'o lava ai ke fakapapau'i te mau fengaue'aki ki hono siofi mo fakalelei'i 'o e Lao Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala, koe'uhi ke a'usia 'a e taumu'a kuo tuku mai mei he Kapineti ki he 'ofisi ni, ke fakamo'oni 'a Tonga ki he Konivesio ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala (UNCAC).

Fatongia 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Ko e tefito'i fatongia 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke fakahoko ha fakatotolo tau'ataina ki ha ngaue pe faitu'utu'uni 'a ha potungaue pe kautaha 'a e pule'anga ('a e 'oku ha 'i he Tepile ki Lao Komisiona Ki he Va mo e Kakai 2001), 'oku nau ongo'i 'oku uesia ai kinautolu pe mole ai ha'anau totonu.

Koe'uhi ko 'emau ngaue ko ia, 'oku malava ai ke mau faka'ai'ai 'a e founga ngaue lelei, pea tataki ki he pule lelei. 'Ikai ke ngata ai, 'oku malava ke fokotu'u atu ha ngaahi fakalelei ki ha founga ngaue 'oku vaivai pe 'ikai ola lelei, 'o tupu ai ha maumau.

Ko e fakatotolo kotoa pe 'oku fakahoko 'e he Komisiona 'oku malu'i 'o 'ikai ke faka'ataa ke fakaha ki tu'a, ngata pe 'i he ngaahi fakamatala 'oku fiema'u ke fakaha koe'uhi ko e fakatotolo 'oku fai.

Fai-tu'utu'uni lelei ma'a e Pule'anga – fekumi ki he ngaahi mo'oni'i me'a

Ko e ngaahi faitu'utu'uni fakaengaue 'i loto'i pule'anga ko e ola pe aofangatuku 'o ha ngaahi fekumi ki he ngaahi mo'oni'i me'a (process of preparatory fact finding). 'Oku 'iai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku 'ikai ha toe fehu'i pe veiveiua ki ai – hange ko e ta'u 'o ha taha, ko 'ene ngaue 'oku fai, fefine pe tangata! Ka 'i he ngaahi 'isiu lahi 'e ala ha nenefu 'a e ngaahi mo'oni pea ala kikihi'i. 'I he'ene pehee, kuopau ke fai e fili pe ko e fe 'a e fotunga 'o e mo'oni'i me'a'oku leleiange pe kuo fili ke hoko ko e makatu'unga'anga 'o ha tu'utu'uni.

'Oku tautau pe fakatefito 'a e ongo'i falala 'a e fonua (Public confidence) 'i he anga-haohaoa, ma'a pe 'ikai filifili-manako 'a e fa'unga faitu'utu'uni 'o e pule'anga mei he tu'unga mahino 'o e mo'oni'i me'a na'e makatu'unga mei ai 'a e faitu'utu'uni – pe 'e malava nai 'e he ngaahi mo'oni'i koia 'o talia mo fakafiemalie'i ha ngaahi 'ekea fakafepaki ki he tu'utu'uni kuo fakahoko (defensible fact-finding). Ko e ngaahi me'a mahu'inga tatau 'eni 'oku tokanga ki ai 'a e sino fakatonutonu fakaengaue fakalao 'o kau ai 'a e fakamaau'anga, ngaahi sino mafai faka'eke'eke (tribunals) mo e Ombudsman. 'Oku fakahoko 'e he Fakamaau'anga 'a e

---

fakatonutonu fakalao (judicial review) ‘o ha tu’unga fakalao ‘o ha fa’ahinga tu’utu’uni fakaengaue ‘a e pule’anga, neongo ‘oku ‘ikai ke ne fehu’ia ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a na’e makatu’unga mei ai ‘a e faitu’utu’uni, ka ‘i he taimi tatau ‘oku tokanga ange ‘a e fakamaau’anga ke vakai’i pe na’e ‘iai ha fehalaaki ‘i he founga tanaki ‘o e ngaahi mo’oni’i me’a ‘o tupu ai ha uesia fakalao ‘o e natula haohaoa ‘o e faitu’utu’uni fakaengaue (legal integrity administrative decisions) ‘a e pule’anga.

‘Oku malava ‘a e Ombudsman mo e ngaahi fakamaau’anga faka’eke’eke fakangaue ‘o ki’i mafao loloto ange, pea mavala ke nau fokotu’u ha fo’i fakakaukau makehe pe ko ha mo’oni’i me’a kehe (different view or version of the facts) ke hoko ko e makatu’unga ia ‘o ha fokotu’u fakakaukau (recommendation) pe ko ha tu’utu’uni fo’ou.

Founga fakahoko ‘o e launga

‘E lava ke fakahoko mai ‘a e ngaahi launga ‘o fakafou ‘i he telefonio, pe ko e a’utonu mai ki homau ‘ofisi pe ko e faitohi mai.

‘Oku fakahoko tau’ataina mo ‘ikai ke filifili-manako ‘a e ngaue fakatotolo ki he launga kotoa pe, pea ‘oku fakapulipuli ‘o ‘ikai ke fiema’u ke fakaha pe ‘ilo ki ai ‘a e kakai.

Launga mo e Faka’eke’eke

Na’e ma’u ‘e he ‘ofisi ha launga mo ha faka’eke’eke launga ‘e 48, pea ‘ahia ‘e ha toko 125 lolotonga ‘a e 2014.

Ko e launga ‘e 18 na’e tu’utu’uni ‘e he Komisiona ki he Va mo e Kakai ke fakatotolo’i kakato. Ko e 13 ai na’e ola lelei pea fakafiemalie ki he kau launga, ‘uma’aa ‘a e ngaahi tafa’aki fekau’aki na’e launga’i. Ko e launga ‘e nima na’e toe mai hono ngaahi ngaue ke toki fakakato ‘i he 2015, koe’uhi ko ha ngaahi fiema’u fakamatala mei he tafa’aki fakatotolo, na’e ‘ikai ke lava ‘o ma’u mai mei he tafa’aki ‘e taha. Ka ‘oku kei hoko atu e ngaue ki ai, pea mo e ‘amanaki ‘e lava lelei pea ‘e toki lipooti atu he 2015.

Na’e ‘i ai mo e ngaahi launga na’e fekau’aki ia mo ha ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke makupusi ‘e he mafai fakalao ‘o e ‘ofisi ni. Ko e kongala lahi ‘o e ngaahi launga ko ‘eni ne fekau’aki mo e ngaahi kautaha taautaha, ‘o mavahe ia mei he mafai ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai. Na’a mau foki ha ngaahi launga ‘oku fakapolitikale hono natula, pea ‘i ai mo e ni’ihi ‘oku mau pehee, ko e ni’ihi ia he’ikai pe ke nau fiema’u ha aofangatuku, tukukehe ka toki fai ki honau loto, ‘a ia ‘oku ki’i ‘asi lahi, ka ko e lao, ko e me’afua ia ki he ngaue. Ka neongo ia, ‘oku ‘ataa homau ‘ofisi ke

---

talitali e launga, pea te mau lava ‘o fakahinohino e fa’unga totonu ‘oku taau ke tokangekina ai ho’o launga, fale’i mo tokoni atu ke fakapapau’i ‘oku ‘ave ho’o launga ki he feitu’u totonu ke tokangaekina ai.

‘Oku ‘amanaki lelei ‘aupito ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ki ha ola ‘oku toe leleiange ‘i he fengaue’aki mo e kakai, kae’uma’a ‘a e ngaahi va’a ‘o e pule’anga ki he 2015.

Faka’eke’eke launga mo e fakatotolo kakato

Ko e konga lahi ‘o e ngaahi launga ‘oku ma’u ‘i he ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ‘oku fakalelei’i ‘i he founa vave – ko hono vakai’i mo faka’eke’eke, ‘o lava ai ke fakapapau’i pe ‘oku ‘i loto e ‘a e ‘isiu ‘oku launga’i ‘i he mafai ‘o e ‘ofisi, pe ‘ikai, pea kapau ‘oku ‘i loto, ‘oku fiema’u nai ke fakahoko ha fakatotolo kakato, pe fakalelei’i ‘i ha faka’eke’eke mo e femahino’aki. ‘Oku fakahoko ‘a e fakatotolo kakato ange ki he ngaahi ‘isiu ‘oku faingata’a ange. Ko e tu’utu’uni ke hoko atu ha fakatotolo kakato, ‘oku makatu’unga ia ‘i he ngaahi ‘uhinga-

- Fiema’u ke ‘omai ha ngaahi fakamatala mei he lekooti ‘oku tauhi ‘e he va’a ‘o e pule’anga;
- Ko e natula ‘o e launga ‘oku fakahoko ‘e he tokotaha launga;
- Ko e taimi ‘oku fiema’u ‘e he va’a ‘o e pule’anga ke tali mai ‘a e fiema’u fakamatala pe fakamo’oni ‘a e Komisiona;
- Ko ha ngaahi ola ‘oku ha mai ngalingali ‘e uesia ai mo ha kakai kehe ‘i he ‘isiu ‘oku launga’i

Talaki e ngaue ‘a e ‘ofisi ki he kakai

Na’e fakahoko ‘a e polokalama talaki ‘o e fatongia ‘o e ‘ofisi ki he kakai ‘o e fonua lolotonga ‘a e Uike Fakamamani-lahi ‘o e Fakafepaki’i ‘o e Faihala ‘i Tisema 2014 pea fakamafola ‘i he Letio Tonga mo e Televisone Tonga. Na’e lahi ‘a e faka’eke’eke, ‘i ai mo e ngaahi launga mo e fakafe’iloaki fiefia mai ki he ‘ofisi, ko ha sitepu mahu’inga mo e ngaue lahi ‘eni ‘o e fakalalakaka ‘o e ‘ofisi ni.

‘A’ahi ki Niuatoputapu

Na’e ‘a’ahi atu ‘a e ‘Ofisa Fakatotolo ki Niuatoputapu ‘i Tisema 3-10, 2014 ke fakakakato e ngaahi ngaue fakatotolo ki he launga ‘o fekau’aki mo e kau ngaue ‘a e Pule’anga. Na’e ma’u faingamalie ‘a e ‘ofisa ke fe’iloaki mo talanoa mo e Fakafofonga Pule’anga, Sione Feingatau ‘Iloa

---

kae'uma'a 'a e ki'i kau ngaue tu'uma'u mo lau'aho 'i he 'Ofisi 'o e Pule'anga 'i Hihifo, Niuatoputapu.

Na'e fakahoko mo ha ki'i polokalama talaki 'o e fatongia 'o e 'ofisi ki he kakai 'o Falehau, Vaipoa mo Hihifo, pea fakahoko mo e 'a'ahi ki he 'ofisi 'o e Komisoni Fetu'utaki 'a Tonga 'i Hihifo mo e Senita ki he Mo'ui 'i Falehau.

Tokoni mei he ngaahi fengaue'aki fakafeitu'u mo fakavaha'apule'anga

'Oku monu'ia pea hounga 'aupito ki he 'ofisi 'a e ngaahi tokoni mo e poupou 'oku ma'u mei he ngaahi fengaue'aki mo e ngaahi sino fakafeitu'u mo fakamamani-lahi hange ko e APOR (Australasia Pacific Ombudsman Regional Conference), POA (Pacific Ombudsman Alliance) pea mo e IOI (International Ombudsman Institute).

'Oku tautautefito 'a e ngaahi tokoni ko 'eni ki he fetokoni'aki fakapalofesinale (expert assistance and advice), ngaahi ako ma'a e kau ngaue kae tautautefito ki he tafa'aki fakatotolo, 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e ngaue ki he tali launga.

Kuo ta'imalie 'a Tonga 'i he ngaahi tokoni ko 'eni 'i he ngaahi ta'u lahi pea 'oku kei tukupa 'a e POA, ko ha sino tokoni ki he ngaue faka-Ombudsman, na'e fokotu'u 'i he 2008, ke tokoni'i 'a e ngaahi 'ofisi Ombudsman 'i he ngaahi fonua iiki ange 'o e Pasifiki. Na'e kau 'a Tonga 'i hono fokotu'u 'o e Alliance ko 'eni.

Koe'uhi ko e ha mahino mai 'a e poupou 'a e Pule'anga ki hono toe langa fo'ou mo fakamakalohi 'a e 'ofisi, kuo loto ai 'a e POA ke tokoni'i 'a e 'ofisi 'i he ngaahi fengaue'aki mo e fale'i palofesinale, ako, polokalama talaki fatongia, ngaahi naunau mo e palani ngaue 'oku fakamahu'iunga ki he T\$170,000 pea 'e lele 'a e polokalama tokoni ko 'eni 'o a'u ki he 2015.

Ko e popoaki tatau atu 'o e 2014

'Oku fakalotolahi 'a e poupou kuo fai 'e he pule'anga 'i he 2014. Ko e tali koia 'e he pule'anga ke to'o mei Falealea 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Pule Lelei, ko hono fakaongole'olahi mai ia 'a 'ene poupou mo 'ene tukupa ke langa ha fa'unga ngaue'anga siofi 'o e faitotonu, ngaue lelei mo tau'i 'o e faihala, 'oku leleiange mo taau ma'a Tonga.

Ko e laka tonu mo e ngaue tonupa ke fakahoko 'a hono fokotu'u koia 'o e Komisiona, ki he 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai. Ko e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 mo

---

hono Lao Fakatonutonu 2014, ‘e toki lava pe ‘o ngaue ‘i hano fokotu’u ha Komisiona, pea kapau ‘e ‘ikai hano Komisiona ‘oku tatau ‘a e ‘ofisi, ko ‘ene taumu’a ngaue mo hono lao, mo ha kulile’o ‘ikai hano nifo.

‘Oku mahu’inga tatau pe ‘a e pau ke ‘iai ha Komisiona ‘o e ‘ofisi mo e fiema’u ‘a e fakamo’oni huafa ‘a e Tama Tu’i ki he ongo Lao Fakatotonu 2014 ‘o e Ombudsman mo Fakafepaki’i ‘o e Faihala, kae ‘unu kimu’a ‘a ngaue, ‘i ha vave ni mai, kae ‘ikai ko e toloi atu.

‘Oku ma’olunga ‘i he’emau tala-fatongia ‘a e ngaahi ‘elemeniti pau mo faka’ofu’ofa ko homau makatuliki hange ko e faingofua ke ngaue’aki ‘a e sevesi ‘oku mau fakahoko, pea vave mo faingofua. Ko e ongo Lao Fakatonutonu ‘o e 2014 kuo fakalelei’i ke ne fataki mo fakafaingofua pea toe mahino ange ‘a e ngaue ‘oku fai, ‘i he taumu’a ngaue mo e fatongia ‘oku mau femaateaki hono talaki.

‘Oku mau lolotonga faka’utumauku ‘i hono langa hake ‘a e tu’unga lelei fakaengaue ‘o e ‘ofisi, neongo ‘oku ki’i tuai. ‘Oku tokosi’i ‘emau kau ngaue, pea pau ai ke ngaue malohiange mo lolahi e fatongia ke tatapuni ‘a e ngaahi poto’i mo e ngaue ‘oku ‘ikai ke mau ma’u ‘i he taimi ni.

‘Oku mau pau’ia ‘i he ola-lelei/ola-‘aonga ‘o ‘emau ngaue, mo e faka’amu ‘oku ako ‘e he ngaahi potungaue pe va’a ngaue kuo mau fengaue’aki ha ngaahi leseni mahu’inga pea fakahoko ha ngaahi laka pe fokotu’utu’u ngaue mo e tokanga malohi mo leleiange ke fakapapau’i he’ikai ke toe liumai ‘a e ngaahi fehalaaki pe tonounou ne tupunga ai honau launga’i.

‘Oku faka’au ke lahiange ‘a e faka’eke’eke mo e launga, pea mau pau’ia ‘i he tupulahi mo vaofi ‘o e ngaahi va fengaue’aki kuo mau fokotu’u mo e ngaahi potungaue pe va’a ngaue ‘o e pule’anga.

‘Oku mau tu’amelie ‘e a’usia ‘a ‘emau taumu’a fakangaue: ke fakapapau’i ‘oku taau, taliui ki he fatongia pea faitotonu mo fakafepaki’i ‘a e faihala ‘i he fa’unga mo e founga ngaue ‘a e ngaahi sino ngaue ‘o e pule’anga, kau ngaue mo e kau ma’u mafai, pea ko ‘emau tokoni ia ke a’usia ‘a e ola fakafonua kuo fokotu’u ki he 2014 – 17.

Ko hono pango he’ikai ke mau lava ‘o ikuna toko taha. ‘Oku mau fiema’u ho’omou tokoni mo e poupou!

